

بسمه تعالی .

مشخصات رساله /پایان نامه تحصیلی دانشجویان .
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله: بررسی مکتب حدیثی جبل عامل از قرن هشتم تا نیمه قرن یازدهم هجری

نام نویسنده: علیّه رضاداد

نام استاد راهنما: دکتر سید کاظم طباطبایی

نام استادان مشاور: حجة الاسلام والمسلمین حسن نقی زاده، حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد حسن رستمی

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	گروه: علوم قرآن و حدیث	رشته تحصیلی: الهیات - علوم قرآن و حدیث
تاریخ تصویب: اسفند ۱۳۸۸	تاریخ دفاع: بهمن ۱۳۹۱	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد ☐	دکتری ☒	تعداد صفحات: ۳۵۷ صفحه

چکیده رساله:

شناخت و تحلیل مکاتب حدیثی به منظور آشنایی با خط مشی فکری حاکم بر قلمرو اندیشه های حدیثی، از مباحثی است که در عرصه مطالعات حدیث شناختی به تازگی مورد توجه حدیث پژوهان قرار گرفته است. در این میان مکتب حدیثی جبل عامل، از مهمترین مکاتب حدیثی شیعه به شمار می رود که در میانه قرنهای هشتم تا نیمه قرن یازدهم هجری شکوفا بوده است؛ اگرچه این دوران مقارن با حکومتهای ممالیک، جنگهای صلیبی و دولت متعصب و سنی مذهب عثمانی بوده و این همه، فشارهای زیادی را بر شیعه موجب می شده که نمونه بارز آن، شهادت محمد بن مکی مشهور به شهید اول و زین الدین بن علی مشهور به شهید ثانی است.

در این پژوهش که از روش مطالعه کتابخانه ای استفاده شده، مواد تحقیق از کتب دانشمندان مکتب جبل عامل و نیز آثار تاریخی، حدیثی، رجالی، فقهی، اصولی، کلامی و غیره فراهم آمده است. نگارنده در این رساله کوشیده است تا پس از مروری اجمالی بر تاریخ شیعیان جبل عامل، به بررسی تحلیلی دانشهای حدیثی در آن مکتب بپردازد و آراء اساطین آن را به دست دهد.

در پرتو این پژوهش می توان گفت مکتب حدیثی جبل عامل که در قالب سه جریان عمده مکتب شهید اول، مکتب شهید ثانی و مکتب شیخ بهایی به فعالیت پرداخته، علوم حدیث، به ویژه علم درایه الحدیث را پایه گذاری نموده است. بارزترین ویژگیهای این مکتب که سبب تمایز آن با دیگر مکاتب حدیثی گشته است عبارتند از: اعتبار بخشی ویژه به سند حدیث در مقابل متن، تبویب علم مصطلح الحدیث، عدم اعتبار حدیث موثق، طرح مجدد مباحث رجالی و تبیین مبانی جرح و تعدیل راویان.

کلید واژه:	امضای استاد راهنما:
۱. حدیث شیعه	
۲. مکاتب حدیثی	
۳. مکتب حدیثی جبل عامل	
۴. شهیدین	
۵. درایه الحدیث	تاریخ: ۱۳۹۱/۱۰/۲۰

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیش گفتار.....

مقدمات

۵	۱. تعریف مسأله و تبیین موضوع.....
۹	۲. ضرورت، اهمیّت و اهداف تحقیق.....
۹	۳. سؤالهای تحقیق.....
۱۰	۴. فرضیه های تحقیق.....
۱۰	۵. روش تحقیق و گرد آوری اطلاعات.....
۱۲	۶. پیشینه تحقیق.....
۱۵	۷. منابع و مآخذ تحقیق.....
۱۵	۸. ساختار پژوهش.....

فصل اول: مروری اجمالی بر تاریخ شیعیان جبل عامل در هزاره نخست

۱۷	۱-۱. درآمد.....
۱۷	۲-۱. نام خطّه جبل عامل.....
۱۹	۳-۱. جغرافیای خطّه جبل عامل.....
۲۰	۴-۱. مهمترین مناطق جبل عامل.....

۲۳ ۵-۱. شیعه و جبل عامل
۲۵ ۶-۱. تاریخ شیعیان جبل عامل از آغاز فتح اسلامی تا ابتدای دولت فاطمیان
۲۸ ۷-۱. شیعیان جبل عامل در عصر فاطمیان
۳۱ ۸-۱. شیعیان جبل عامل و جنگهای صلیبی
۳۹ ۹-۱. شیعیان جبل عامل در عهد ممالیک
۴۵ ۱۰-۱. شیعیان جبل عامل از آغاز عهد عثمانی تا پایان قرن یازدهم

فصل دوم: مکتب جبل عامل از طلوع تا افول

۵۰ ۱-۲. درآمد
۵۰ ۲-۲. زمینه‌های ظهور مکتب جبل عامل
۵۵ ۳-۲. پیدایش و شکوفایی مکتب جبل عامل
۶۴ ۴-۲. افول مکتب جبل عامل

فصل سوم: شخصیت‌های تأثیرگذار مکتب جبل عامل

۶۹ ۱-۳. درآمد
۷۰ ۲-۳. محمد بن مکی دمشقی جزینی مشهور به شهید اول
۷۷ ۳-۳. علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی
۷۹ ۴-۳. ابراهیم بن علی بن حسن عاملی کفعمی
۸۳ ۵-۳. علی بن عبدالعالی بن احمد عاملی میسی
۸۴ ۶-۳. علی بن حسین بن عبدالعالی عاملی کرکی
۹۳ ۷-۳. زین الدین بن علی عاملی جبعی مشهور به شهید ثانی
۱۰۵ ۸-۳. حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی عاملی
۱۱۱ ۹-۳. علی بن احمد بن هلال کرکی عاملی
۱۱۳ ۱۰-۳. سید محمد بن علی بن حسین موسوی عاملی جبعی
۱۱۶ ۱۱-۳. حسن بن شیخ زین الدین بن علی شهید ثانی عاملی
۱۱۸ ۱۲-۳. محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

- ۱۳-۳. بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی ۱۲۰
- ۱۴-۳. احمد بن حاج علی عاملی عینائی ۱۲۶
- ۱۵-۳. سید علی بن حسین بن محمد بن محمد بن صانع حسینی عاملی ۱۲۶
- ۱۶-۳. ظهیر الدین ابراهیم بن علی بن عبدالعالی میسی ۱۲۷
- ۱۷-۳. سید تاج الدین بن علی بن احمد حسینی عاملی ۱۲۸
- ۱۸-۳. حسن بن علی بن حسن بن احمد عاملی حانینی ۱۲۸
- ۱۹-۳. علی بن صبیح عاملی ۱۲۹
- ۲۰-۳. عبدالسلام بن محمد حر عاملی مشغری ۱۳۰

فصل چهارم: مکتب جبل عامل و دانش درایه الحدیث

- ۱-۴. در آمد ۱۳۲
- ۲-۴. علم درایه الحدیث ۱۳۳
- ۱-۲-۴. درایه در لغت ۱۳۳
- ۲-۲-۴. موضوع درایه الحدیث ۱۳۳
- ۳-۲-۴. اهمّیت درایه الحدیث در مکتب جبل عامل ۱۳۵
- ۴-۲-۴. واضع اصطلاح درایه الحدیث ۱۳۶
- ۵-۲-۴. آثار درایی نگاشته شده در این مکتب ۱۴۲
- ۶-۲-۴. شیوه عالمان مکتب جبل عامل در ارزیابی سند ۱۴۸
- ۱-۶-۲-۴. پیروان مکتب و ثوق صدوری (صدور سندی) ۱۴۸
- ۲-۶-۲-۴. پیروان مکتب و ثوق سندی ۱۵۰
- ۷-۲-۴. تنويع حدیث در مکتب حدیثی جبل عامل ۱۵۲
- ۱-۷-۲-۴. حدیث صحیح ۱۵۵
- ۲-۷-۲-۴. حدیث حسن ۱۵۸
- ۳-۷-۲-۴. حدیث موثق ۱۶۰
- ۴-۷-۲-۴. حدیث قوی ۱۶۴
- ۱-۴-۷-۲-۴. تاریخچه استعمال واژه قوی در علم الحدیث ۱۶۴

۱۶۵ ۲-۴-۷-۲-۴. معنای لغوی اصطلاح قوی
۱۶۵ ۳-۴-۷-۲-۴. تعاریف اصطلاحی واژه قوی در کتابهای علم الحدیث
۱۶۹ ۴-۴-۷-۲-۴. بررسی کاربردهای واژه قوی در نگاشته های فقهی و حدیثی
۱۷۴ ۵-۴-۷-۲-۴. جمع بندی و تبیین دقیق معنایی جامع برای اصطلاح قوی
۱۷۶ ۵-۷-۲-۴. حدیث ضعیف
۱۷۶ ۱-۵-۷-۲-۴. اسباب ضعف حدیث
۱۷۶ ۱-۱-۵-۷-۲-۴. ضعف راوی
۱۷۷ ۲-۱-۵-۷-۲-۴. مجهول بودن راوی
۱۷۷ ۳-۱-۵-۷-۲-۴. اشتراک راوی
۱۸۳ ۴-۱-۵-۷-۲-۴. تصحیف
۱۸۵ ۵-۱-۵-۷-۲-۴. اضطراب
۱۹۰ ۶-۱-۵-۷-۲-۴. اضمار
۱۹۱ ۷-۱-۵-۷-۲-۴. موقوف بودن روایت
۱۹۱ ۸-۱-۵-۷-۲-۴. مقطوع بودن روایت
۱۹۲ ۹-۱-۵-۷-۲-۴. انقطاع در سند
۱۹۳ ۱۰-۱-۵-۷-۲-۴. ارسال در سند
۲۰۸ ۸-۲-۴. طرق تحمّل حدیث

فصل پنجم: مکتب جبل عامل و دانش رجال

۲۱۲ ۱-۵. درآمد
۲۱۲ ۲-۵. تعریف علم رجال
۲۱۴ ۳-۵. فایده علم رجال
۲۱۵ ۴-۵. آثار رجالی مکتب جبل عامل
۲۲۳ ۵-۵. دیدگاههای رجالی مکتب جبل عامل
۲۲۳ ۱-۵-۵. شرایط راوی
۲۲۷ ۲-۵-۵. عوامل تعدیل راوی

۲۳۴ ۳-۵-۵. عوامل جرح راوی
۲۳۷ ۴-۵-۵. ذکر سبب در جرح و تعدیل
۲۳۸ ۵-۵-۵. تعارض جرح و تعدیل
۲۴۲ ۶-۵-۵. الفاظ جرح و تعدیل

فصل ششم: مکتب جبل عامل و دانش فقه الحدیث

۲۴۵ ۱-۶. درآمد
۲۴۵ ۲-۶. روشهای شرح و فهم حدیث
۲۴۶ ۱-۲-۶. نسخه یابی روایات و توجه به اختلافات موجود بین نسخه‌ها
۲۴۷ ۲-۲-۶. بهره گیری از علوم ادبی
۲۴۷ ۱-۲-۲-۶. واکاوی لغوی و ریشه یابی واژگان
۲۴۸ ۲-۲-۲-۶. عنایت به مدلول لغوی یا اصطلاحی کلمات
۲۴۹ ۳-۲-۲-۶. توجه به قرائت و ضبط صحیح کلمات
۲۵۰ ۴-۲-۲-۶. عنایت به معنای ترکیبات در زبان عرب
۲۵۰ ۵-۲-۲-۶. توجه به تبیین نحوی متون روایی
۲۵۲ ۶-۲-۲-۶. توجه به نوع و معانی حروف اضافه در کلام
۲۵۳ ۷-۲-۲-۶. عنایت به علوم بلاغی
۲۵۳ ۳-۲-۶. توجه به قرینه‌های کلامی و مقامی و عنایت به فضای حاکم بر روایت
۲۵۵ ۴-۲-۶. بهره گیری از مبانی اصولی
۲۵۶ ۳-۶. مبانی ترجیح روایات از دیدگاه دانشمندان مکتب جبل عامل
۲۵۸ ۱-۳-۶. مرجحات داخلی
۲۵۸ ۱-۱-۳-۶. ترجیح روایت بر مبنای شرایط سند
۲۵۹ ۲-۱-۳-۶. ترجیح روایت بر مبنای نحوه نقل و ویژگیهای متن
۲۵۹ ۲-۳-۶. مرجحات خارجی
۲۵۹ ۱-۲-۳-۶. عدم مخالفت با قرآن
۲۶۰ ۱-۱-۲-۳-۶. اخبار آحاد و تخصیص عمومات قرآن

۲۶۱ ۲-۳-۶-۱-۲. نسخ قرآن با خبر واحد
۲۶۲ ۲-۳-۶-۲. عدم تعارض با سنت
۲۶۲ ۱-۲-۳-۶-۲. نسخ سنت به سنت
۲۶۳ ۳-۲-۳-۶. عدم تعارض با اجماع
۲۶۴ ۴-۲-۳-۶. عدم تعارض با عقل یا دلیل عقلی
۲۶۴ ۵-۲-۳-۶. مخالفت با عامه
۲۶۴ ۶-۲-۳-۶. عدم تعارض روایت با مقتضای اصل
۲۶۵ ۷-۲-۳-۶. عدم مخالفت با واقعیت
۲۶۵ ۸-۲-۳-۶. شهرت
۲۷۷ ۴-۶. ناسازگاریهای حدیث و شیوه های جمع و تأویل اخبار
۲۷۷ ۱-۴-۶. بیان معانی اخبار
۲۷۸ ۲-۴-۶. حمل عام بر خاص
۲۷۹ ۳-۴-۶. حمل مطلق بر مقید
۲۸۰ ۴-۴-۶. حمل مجمل بر مفصل
۲۸۰ ۵-۴-۶. حمل بر استحباب
۲۸۲ ۶-۴-۶. حمل بر کراهت
۲۸۳ ۷-۴-۶. حمل بر صورت اضطرار
۲۸۳ ۸-۴-۶. حمل بر تخییر
۲۸۴ ۹-۴-۶. حمل بر تقیه

فصل هفتم: مکتب جبل عامل: جریان شناسی، ویژگیها و پیامدها

۲۸۷ ۱-۷. درآمد
۲۸۸ ۲-۷. جریان شناسی مکتب حدیثی جبل عامل
۲۹۰ ۱-۲-۷. تأثیرپذیری عالمان جبل عامل از مکتب حله
۲۹۶ ۳-۷. ویژگیهای مکتب حدیثی جبل عامل
۲۹۷ ۱-۳-۷. اهتمام به میراث حدیثی شیعه

۳۰۰ تبویب علم مصطلح الحدیث..... ۲-۳-۷
۳۰۰ برجسته شدن سند در مقابل متن روایات..... ۳-۳-۷
۳۰۳ طرح مجدد مباحث رجالی..... ۴-۳-۷
۳۰۴ به کارگیری روشمند فقه الحدیث..... ۵-۳-۷
۳۰۵ عدم جمود فکری در تعامل با مذاهب عامه..... ۶-۳-۷
۳۰۶ التزام به اصل تقیه..... ۷-۳-۷
۳۰۷ نوآوری در دیدگاههای حدیثی..... ۸-۳-۷
۳۱۰ چالشها و پیامدهای مکتب جبل عامل..... ۴-۷
۳۱۹ خاتمه.....
۳۲۳ ضمایم.....
۳۳۱ کتابنامه.....

پیشگفتار

جبل عامل نام دیرآشنای خطّه سر سبزی است که نام عالمان آن همچون شهید اول، شهید ثانی و شیخ بهایی پر آوازه است؛ شخصیت‌هایی که در حدود سه قرن بر تارک آسمان فقاقت درخشیدند و دستاوردهای عظیمی را از خود به یادگار گذاشتند. شهرت و تأثیرگذاری این اندیشمندان، سبب گردید تا بررسی دیدگاه‌های ایشان در حوزه علوم حدیث مورد توجه نگارنده قرار گیرد و این پژوهش، عنوان «مکتب حدیثی جبل عامل» را به خود بگیرد.

مکتب یا مدرسه در اصطلاح امروز، به «مجموع اندیشه‌ها و افکار یک استاد گفته می‌شود که در جمعی نفوذ یافته باشد»^۱. این واژه که امروزه بیشتر به صورت مضاف به کار می‌رود، به مجموع خط مشی‌های کلی مضاف الیه خویش که بیشتر یا یکی از استادان فن بوده (مانند مکتب شیخ طوسی)، یا یکی از علوم با تکیه بر خطّه‌ای خاص است، گفته می‌شود. از این رو، تأکید بر خطّه‌ای خاص، نشانگر استقبال و پذیرش محیطی است که اندیشه‌های گروهی از استادان فن در آنجا مورد عنایت قرار گرفته و گروهی از شاگردان ایشان به رواج آن آموزه‌ها پرداخته‌اند.

گفتنی است از پیدایش بحث پیرامون مکاتب مضاف در اندیشه‌های گوناگون، دیری نگذشته است. به ویژه آن‌که پژوهش درباره مکاتب حدیثی، به مثابه مطالعات تحلیلی و روش‌شناسانه، به سالهای اخیر باز می‌گردد و درباره برخی مکاتب، چندان که باید، کسی سخن نگفته است.

^۱ - دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۴، ص ۲۱۳۸۴.

با عنایت به اینکه، این نگارنده، با دغدغه انجام پژوهشی روشمند، سابقه تألیف در مکتب حدیثی بغداد را به عنوان رساله کارشناسی ارشد در کارنامه خویش داشت، بر آن شد تا مطالعات تاریخی و حدیثی خود را دنبال کند. از آنجا که عصر پس از شیخ طوسی تا پایگیری مکتب حله به قلم استاد ارجمند جناب آقای دکتر احمد پاکتچی با عنوان *مکاتب فقه امامی در ایران* (تهران، ۱۳۸۵) تألیف گردیده، و تألیف پیرامون مکتب حله، با عنوان *اندیشه‌شناسی محدثان حله* (قم، ۱۳۹۰) به قلم توانای جناب آقای امین حسین پوری نگاشته شده است، با منظور داشت چنین مقصود و مقصدی، نگارنده این اثر، در باب مکتب حدیثی جبل عامل، در فاصله قرنهای هشتم تا نیمه قرن یازدهم هجری، قلم خواهد زد.

اگرچه در ابتدای امر گمان بر این بود که پژوهش درباره مکتب بغداد، بسی دشوارتر از مکتب جبل عامل است، اما در همان آغازین مراحل، گستردگی موضوع و نیز شمار بسیار عالمان و آثارشان، و در نتیجه تنوع آرا و اندیشه‌های آنان، نمود روشنی یافت. همین امر سبب گردید تا انجام این پژوهش دو سال و اندی به طول انجامد. اگرچه نگارنده در فرجام کار، بر این باور است که نگارش پیرامون مکاتب حدیثی، نخست پژوهشهای مستقل روش‌شناسانه و نه گزارش مآبانه، پیرامون هر یک از اندیشمندان شیعی را می‌طلبد، اما نهایت تلاش خود را مبذول داشته تا تصویری را از اندیشه‌های عالمان بزرگوار این خطه، ترسیم نماید؛ اگرچه مدعی آن نیست که حق مطلب را چنانکه باید گزارده باشد.

پیش از آنکه کلام را به فرجام برم، وظیفه‌مندم مراتب سپاسمندی خود را از حضرت باری تعالی که:

«چنین فضل از سوی یکتا خداست که دانایی‌اش بس همه خلق راست»

به جا آورم.

پس از آن منت دار الطاف ولی نعمت‌مان حضرت ابوالحسن علی بن موسی الرضا - علیه آلاف التحية و الثناء - و حضرت ولی عصر صاحب الزمان - ارواحنا له الفداء و عجل الله تعالی فرجه الشریف - می‌باشم.

«من به سرچشمه خورشید نه خود بردم راه ذره‌ای بودم و مهر تو مرا بالا برد»

نیز قدردان استاد اندیشمند و فرزانه جناب آقای دکتر سید کاظم طباطبایی هستم که راهنمایی این رساله را پذیرفتند و بسی شایسته است از مساعدتهای بی شائبه ایشان در جهت ارتقای این اثر و ارشادات بی دریغشان، کمال امتنان و تقدیر را به جا آورم.

همچنین از استادان گرانقدر مشاور، حجج اسلام جناب آقای دکتر حسن نقی‌زاده و جناب آقای دکتر محمد حسن رستمی که دیدگاههای ارزشمند خود را قرین این اثر نمودند، صمیمانه قدردانی می‌نمایم.

دروود فراوان خود را نثار پدر و مادر عزیز و دلسوز خود می‌کنم که همواره جرعه نوش جام تعلیم و تربیت، فضیلت و انسانیت آنها بوده‌ام و همواره چراغ وجودشان، روشنگر راه من در سختیها و مشکلات بوده است.

از حمایت همه جانبه همسر مهربانم که آرامش روحی و آسایش مرا دلسوزانه فراهم ساخت و مرا صمیمانه یاری داد تا بتوانم این پژوهش را به اتمام برسانم، سپاس بیکران دارم.

همچنین قدردان خواهر عزیزم هستم که مشفقانه مرا در انجام این امر یاری داد. در پایان از همه استادان ارجمند دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد که از خرمن فضلشان خوشه‌ها چیده‌ام و از محضر پر فیض آنان بهره‌ها برده‌ام، تشکر خالصانه دارم. از حضرت رب العزة، ثوب ثواب، خلعت صحّت و حسن عاقبت را برای همگان مسألت دارم.

امید آن دارم که استادان داور ارجمند و خوانندگان فرزانه، ناراستیها و کاستیهای این اثر را گوشزد نمایند تا در مجالی دیگر اصلاح گردد.

«همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و من نوسفرم»

«و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب»

عَلِيّه رضاداد

دی ماه یکهزار و سیصد و نود و یک

۱. تعریف مسأله و تبیین موضوع

حدیث در سده‌های متقدّم و میانه، بر همه علوم و معارف اسلامی حاکم بود. از این رو، بنیاد آموزش اسلامی بر پایه حدیث استوار گردید و محدثان را می‌توان پایه‌گذاران اصلی هر یک از شاخه‌های علوم اسلامی به شمار آورد. در این میان، برخی مناطق و شهرها در قلمرو فرهنگ و تمدن اسلامی، به تناسب اوضاع و شرایط حاکم بر آن، از محوریت بیشتری برخوردار بود و بیش از سایر مناطق، مورد توجه محدثان قرار می‌گرفت.

بدین سان، مکاتب حدیثی در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در شهرها و مناطق مختلف شکل گرفته و در گذر زمان از حوزه‌ای به حوزه دیگر انتقال یافته است. ناگفته نماند که در برخی مقاطع زمانی دو یا چند مکتب عظیم در جهان اسلام، همزمان توجه دانشمندان را به خود جلب کرده است (مانند همزمانی تقریبی مکاتب ری و قم)، اما معمولاً این همزمانی، مقارن با افول یک مکتب و طلوع مکتب دیگر بوده است.

با سپری شدن عصر تشریح و آغاز عصر حضور ائمه (علیهم‌السلام)، مناطقی از جهان تشیع نظیر مدینه و کوفه که زمانی منزلگاه امامان شیعه (علیهم‌السلام) بود، محل حضور دانشمندان شیعه شد. پس از آن نیز، با آغاز عصر غیبت حوزه ری، قم و بغداد حاکمیت علمی یافت. گفتنی است که مکتب مدینه و کوفه در طی تاریخ، به سبب موقعیت خاص فرهنگی و مذهبی، تا قرن سوم هجری مطمح نظر دانشمندان بوده و حاکمیت نسبی خود را حفظ کرد، به طوری که دیگر مکاتب حدیثی از آبشخور این دو مکتب سیراب گشتند.^۱

^۱ - برای آگاهی بیشتر ر.ک: جباری، مکتب حدیثی قم، ص ۱۹-۷۹؛ نیز ر.ک: آثار معرفی شده در قسمت پیشینه پژوهش همین رساله.

اما با آغاز عصر غیبت و تفوق مکتب حدیثی قم، رونق علمی و فرهنگی از مدینه و کوفه رخت بر بست و به مکتب قم و ری انتقال یافت. با آغاز قرن چهارم هجری همزمان با حکومت آل بویه، مکتب بغداد پای گرفت و رونق یافت. به طوری که، مکاتب دیگر تحت الشعاع این مکتب قرار گرفتند. پس از رحلت شیخ طوسی در سال ۴۶۰ ق. و افول مکتب بغداد، دوره رکود آغاز شد. به طوری که دانشوران عصر پس از شیخ طوسی را تا پایگیری مکتب حله، «مقلده»^۱ نامیده‌اند. گویا شخصیت دانشمندان مکتب بغداد و آرا و اندیشه‌های ایشان چنان بر محافل علمی شیعه سایه افکنده بود که کسی را یارای طرح نظریه‌های تازه در عرصه مطالعات اسلامی و بویژه فقه پژوهی نبود. اما با آغاز قرن ششم و ظهور شخصیت‌هایی همچون ابن ادریس حلی (۵۴۳-۵۹۸ ق.)، محقق حلی (۶۰۲-۶۷۶ ق.) و علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ ق.)، علوم اسلامی بار دیگر در مرحله رشد و بالندگی قرار گرفت. طی قرون ششم تا هشتم هجری، مرکز ثقل اصلی حله بود که توجه همگان را به خود جلب نموده بود و عالمانی از مناطق مختلف به این دیار آمدند و از محضر عالمان آن خطه بهره بردند. از جمله این عالمان بزرگانی از منطقه جبل عامل بودند. مهمترین شخصیت عاملی که از محضر حلیان بهره برد و خود پایه‌گذار مکتب جبل عامل گردید، محمد بن مکی (د. ۷۳۴-۷۸۶ ق.) ملقب به «شهید اول» است. از این زمان به بعد، جبل عامل در صدر فعالیت‌های علمی قرار گرفت و این جریان ادامه داشت تا آنکه دولت صفوی در ایران تشکیل گردید و عالمان جبل عاملی نظیر محقق کرکی (د. ۹۴۰ ق.)، شیخ حسین بن عبدالصمد حارثی (۹۵۳-۱۰۳۰ ق.)، علی بن هلال معروف به منشار کرکی (د. ۹۸۴ ق.) تحت فشارهای حکومت عثمانی به ایران مهاجرت کردند. بدین ترتیب مکتب جبل عامل به تدریج جای خود را به مکتب اصفهان داد. با این حال، تا چندین سال عالمان عاملی همچون شیخ بهایی (د. ۱۰۳۱ ق.)، میرداماد (د. ۱۰۴۱ ق.) و حسین بن شهاب الدین کرکی (د. ۱۰۷۶ ق.) - نویسنده کتاب *هدایة الامة إلى طریق الائمة* که اولین اثر در نزاع میان اخباری‌گری و اصولی‌گری بود- پشتازان عرصه دانش و آخرین پرچمداران مکتب جبل عامل

^۱ - ر.ک: پاکتچی، *مکاتب فقه امامی ایران*، ص ۲۹۸-۳۰۰.

بوده‌اند. اگرچه پس از عصر مقلده، تلاشهای بزرگان حلّه، جبل عامل و اندیشه‌وران دیگر مناطق شیعه، در حدود چهار قرن ادامه داشت و تحوّل بنیادین در علوم اسلامی پدید آورد، اما با ظهور محمدامین استرآبادی (د. ۱۰۳۳ق.) در قرن دهم و نگارش کتاب *الفوائد المدنیة* که در آن نظریه‌های عالمان حوزه حلّه و شاگردان آنان را که پایه‌گذاران مکتب جبل عامل بودند، مورد انتقاد قرار داد، جریان عقل‌گرا جای خود را به نهضت اخباری‌گری داد و جهان تشیع با نوعی رکود علمی مواجه گشت.

آنچه در این تحقیق به عنوان مسأله اصلی دنبال می‌شود، بازسازی و تحلیل مباحث حدیثی در آثار رجال علمی جبل عامل، به منظور درک نوع نگرش این عالمان به مقوله حدیث و تحولات نگرشهای حدیثی در این برهه زمانی نسبت به دوره‌های پیشین است. گفتنی است در مکتب حدیثی جبل عامل، سه شخصیت شهید اول، شهید ثانی و شیخ بهایی در عرصه ارائه آرای حدیثی نقش محوری داشته، و جریانهای فکری و حدیثی متمایزی را هدایت نموده‌اند. در این نکته جای تردید نیست که مکتب جبل عامل با وجود آنکه در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی گام نهاده، اما بیش از هرچیز، مکتب فقهی به شمار می‌رود و آثار بزرگان جبل عامل در زمینه فقه، همچنان معیار شاخصی برای مطالعات فقهی است. اما به هر روی، ارتباط وثیق «فقه» و «حدیث»، و همچنین جامعیت مکتب جبل عامل نسبت به مکاتب پیشین، سبب گردید تا علوم حدیثی در این مکتب به گونه‌ای رونق یابد.

برای تحدید دقیق اصطلاحات، به تبیین مهمترین آنها می‌پردازیم:

مکتب حدیثی: «مکتب» در لغت به معنای جایگاه تعلیم نوشتن یا محلّ تعلیم^۱ و در اصطلاح امروزی به مفهوم «مجموع افکار و اندیشه‌های یک استاد که در جمعی نفوذ یافته باشد، یا یک نظر فلسفی و ادبی و جز اینها»^۲ می‌باشد. به تعبیر دیگر حوزه تفکر علمی یا گرایشهای فکری مشابه و نزدیک به هم را که احیاناً یکدیگر را تحت تأثیر قرار داده یا

^۱ - طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۴، ص ۱۸؛ مرتضی زبیدی، *تاج العروس*، ج ۱، ص ۴۴۵.

^۲ - دهخدا، *لغت نامه*، ج ۱۴، ص ۲۱۳۸۴.

زمینه‌های خاصی را برای تحقیق و تتبع و نظریه‌پردازی می‌پذیرند، مکتب می‌نامند. گفتنی است که این مفهوم در زبان عرب با واژه «مدرسه»^۱ به کار می‌رود.

بنابراین، مقصود از مکتب یا مدرسه حدیثی، دیدگاه‌های خاص و خطّ مشی فکری حاکم بر یک حوزه حدیثی که در طی تاریخ با مرکزیت علمی برخی مناطق همراه بوده است. این مرکزیت بدین معناست که در یک برهه زمانی خاص، حدیث پژوهان از نقاط مختلف به این مکان روی می‌آوردند و ویژگیهای حدیثی این حوزه بر سایر مناطق تأثیرگذار بوده است. مکتبهای حدیثی در شیوه نقد و ارزیابی حدیث، حجّیت و عدم حجّیت انواع آن و به طور کلی در نحوه تعامل با حدیث، با یکدیگر متفاوتند.

جبل عامل: منطقه جبل عامل مشتمل بر سرزمینهای ساحلی و کوهستانی جنوب لبنان است. حدود جبل عامل دقیقاً مشخص نیست. این منطقه تقریباً از شمال به رود اولی (نام قدیم آن: فرادیس) در شمال صیدا، از جنوب به رود قرن (نام قدیم آن: ابوفطرس / نهر فطرس) در شمال شهر نهاریه (در فلسطین)، از مشرق تا دریاچه حوله (معروف به اردن کوچک) و رود حاصیبا، و از مغرب به دریای مدیترانه محدود می‌گردد. جبل عامل آبادیها و شهرهای بسیار و معروفی دارد. به طوری که تعداد کل شهرها و روستاهای آن را ۳۶۵ آبادی ذکر کرده‌اند. برخی از مشهورترین و مهمترین شهرهای جبل عامل عبارتند از: صیدا، صور، جزین، نبطیه، اسکندریه، عدلون، تبین، جبّع (جباع)، شقیف، صرفند، عینا، مشغری، ناقوره، هونین و کرک نوح. بدین ترتیب مراد ما از عالمان منطقه جبل عامل، همه دانشمندانی است که از نواحی مختلف این خطه برخاسته‌اند.

قرن هشتم تا نیمه قرن یازدهم هجری قمری: اگرچه از آغاز ظهور اسلام در جبل عامل شیعیانی ساکن بوده‌اند و آغاز سکونت شیعیان در این منطقه به دوره تبعید ابوذر غفاری به این منطقه باز می‌گردد و به ویژه در قرنهای ششم و هفتم خاندانهای شیعی به آن دیار آمده بودند، اما انتخاب این برهه زمانی از آن روست که شکوفایی و اقتدار علمی حوزه جبل عامل از زمان

^۱ -School.

شهید اول (د. ۷۸۶ ق.) است. از این رو، این پژوهش با بررسی شخصیت و آرای حدیثی شهید اول آغاز می‌گردد. نقطه پایانی این جریان زمانی است که محمدامین استرآبادی (د. ۱۰۳۶ ق.) نهضت اخباری‌گری را در اصفهان بنیان نهاد. ضمن آن‌که عالمان عاملی در این برهه بر اثر فشارهای حکومت عثمانی مجبور به مهاجرت به ایران گشتند و اگر عالمان عاملی دیگری همچون شیخ حرّ عاملی (د. ۱۱۰۴ ق.) همچنان از خطّه جبل عامل برخاستند، اما خطّ مشی فکری این افراد، دیگر تابع مکتب جبل عامل نبوده، بلکه در شمار اخباریان محسوب می‌شوند.

۲. ضرورت، اهمّیت و اهداف تحقیق

شناخت و تحلیل مکاتب حدیثی، امری است که خدمت شایان توجّهی به مطالعات حدیث شناختی می‌کند. زیرا حدیث همانند هر امر دیگری، در بستر زمان جاری بوده و تحولات گوناگونی یافته است. از این رو ضروری است که غبار زمان از این رویدادها و تحولات زدوده شود و شناخت تاریخی و تحلیلی از این وقایع ارائه گردد. مطالعه مبانی و ویژگیهای مکاتب حدیثی ما را در بررسی نظریه‌های دانشوران یاری خواهد رساند و پیوندهای نادیده میان نظریه و محیط را آشکار می‌سازد. زیرا بسیاری از نظریه‌های علمی بنابر مقتضای زمان و مکان شکل گرفته است. از این رو، آشنایی با جریانهای فکری و اجتماعی زمینه فهم و درک عمیقتر نظریه‌ها و چگونگی شکل‌گیری آنها را فراهم می‌آورد.

به طور کلی اهداف اصلی این پژوهش عبارتند از:

- بررسی تأثیر رویدادهای تاریخی در تحولات علمی شیعه؛
- کشف علل تحوّل دیدگاه دانشمندان شیعه نسبت به مقوله حدیث؛
- تحلیل نظریات اندیشمندان مکتب جبل عامل درباره موضوعات حدیثی؛
- بررسی علل اختلاف دیدگاه میان عالمان مکتب جبل عامل؛
- توصیف و تبیین جریانهای حدیثی در آینه زمان.

۳. سؤالات تحقیق

۱. مکتب جبل عامل در چه زمینه‌ها و با کدام جهت‌گیریها حرکت کرده است؟

۲. مکتب جبل عامل از نظر پیشرفت در عرصه مطالعات حدیثی، در کدامین جایگاه قرار دارد؟

۳. مهمترین معیار نقد حدیث در نزد مکتب جبل عامل کدام است؟

۴. کیفیت عملکرد مکتب جبل عامل در پذیرش روایات چگونه بوده است؟

۵. روش عالمان جبل عامل در عرصه نقد حدیث با چه چالشهایی مواجه است؟

۴. فرضیه‌های تحقیق

۱. هرچند زمینه اصلی تحرک مکتب جبل عامل در فقه و اصول بوده است، اما جنبه‌های دیگر از علوم اسلامی همچون کلام، حدیث، رجال و دیگر علوم نباید از نظر دور بماند. بنابراین مکتب جبل عامل از حیث جامعیت بر مکاتب پیشین خود مقدم است.

۲. علوم حدیث نظیر فقه الحدیث، نقد الحدیث و درایة الحدیث در مکتب جبل عامل رشد و تکامل چشمگیری یافته است.

۳. نقد سندی مهمترین معیار برای نقد حدیث نزد عالمان جبل عامل است، تا جایی که این مدرسه را نیز، همچون مکتب حله می‌توان «مکتب نقد سند» نامید. و چه بسا بتوان گفت نقد سندی در این مکتب جلوه عملی داشته است.

۴. مکتب جبل عامل سخت‌گیرترین مکتب در برخورد با احادیث بوده است. بدین معنا که تنها احادیث صحیح الاسناد یا حسن الاسناد را می‌پذیرفتند و بعضاً فقط صحیح اعلائی را معتبر و حجّت می‌دانستند.

۵. روش حدیث پژوهی عالمان جبل عامل به بی‌توجهی به کشف واقع منجر گشت. به عبارت دیگر با توجه به تنوع حدیث که مهمترین تحوّل در مطالعات حدیث شناختی به شمار می‌رود، بسیاری از احادیث که پیش از این مورد توجه قدما قرار داشت، کنار گذاشته شد و همین امر زمینه انتقادات تند اخباریان را بر اصل تنوع حدیث فراهم ساخت.

۵. روش تحقیق و گرد آوری اطلاعات

برای آنکه با نظریات مکتب جبل عامل آشنا گردیم پیش از هرچیز لازم است تا فهرستی از شخصیت‌های تاثیرگذار در این مکتب ارائه گردد.

برای دست یابی بدین منظور اصلی‌ترین مأخذ، کتاب *أمل الآمل فی تراجم علماء جبل عامل* از شیخ حرّعاملی است که بر آن تکمله‌هایی نیز نگاشته شده است. اثر دیگر *معجم اعلام جبل عامل: من الفتح الإسلامی حتی نهاية القرن التاسع الهجری* اثر علی داود جابر است. گروه دیگری از منابع برای گردآوری داده‌ها درباره شخصیت‌ها تاریخهای محلی است که اطلاعات درخوری درباره عالمان شیعه آن منطقه ارائه می‌دهد.

برای آنکه اهمیت مباحث حدیثی در نزد عالمان جبل عامل معلوم گردد، ارزشمندترین متون، آثاری است که از دانشمندان این خطه به جا مانده است. اگرچه این مکتب، در وهله اول یک مکتب فقهی است، اما به هر روی آثار مستقل حدیثی نیز از خود به یادگار گذاشته است. ضمن آنکه بخش مهمی از رویکردهای حدیثی این عالمان در لابه لای منابع فقهی برجای مانده است. لذا مراجعه به این منابع، واکاوی این آرا، مقایسه آنها با یکدیگر و بررسی روند تحولات نظریات از اهمیت بسزایی برخوردار است. برخی از مهمترین این نگاشته‌ها عبارت است از: *الدروس و ذکری الشیعة* هر دو از شهید اول، *جامع المقاصد* از محقق کرکی، *الروضة البهیة و مسالک الأفهام* از شهیدثانی، *نهاية المرام و مدارک الأحکام* از سید محمد عاملی، *معالم الدین* از شیخ حسن ابن شهید ثانی.

بر این اساس، روش تحقیق در این رساله چنین خواهد بود که ابتدا به شناسایی محدثان مکتب جبل عامل خواهیم پرداخت و سپس آثار موجود آنان را مطالعه نموده و به استخراج آرای حدیثی ایشان و مقایسه و نقد و تحلیل نظریاتشان خواهیم پرداخت.

به طور کلی می‌توان گفت شیوه تحقیق در این رساله که در زمره پژوهشهای بنیادی به شمار می‌رود، روش کتابخانه‌ای و اسنادی بوده که با توجه به صبغه تاریخی پژوهش و ضرورت بررسی و کاوش در آثار اندیشمندان جبل عامل و تحلیل رویکردهای آنان به علوم حدیث، از روش تاریخی با تکیه بر تحلیل متون برخوردار می‌باشد.

۶. پیشینه تحقیق

پژوهش پیرامون مکاتب حدیثی از موضوعاتی است که تا چند دهه اخیر مغفول مانده بود. البته نمی توان نادیده گرفت مایه های اصلی این گونه پژوهشها در آثار پیشینیان گرد آمده است، اما رویکرد مستقل به این مقوله و برجسته سازی آن امری است که سابقه چندانانی ندارد. پژوهشهای پیرامون مکاتب حدیثی را می توان در دو بخش اهل سنت و شیعه دسته بندی کرد:

الف - اهل سنت

- *مدرسة الحديث فى البصرة، حتى القرن الثالث الهجرى، امين القضاة (بيروت، ۱۴۱۹ق.)*.
- *مدرسة الحديث فى بلاد الشام، خلال القرن الثامن الهجرى، محمد بن عزوز (بيروت، ۱۴۲۱ق.)*.
- *علم الحديث فى مكة المكرمة خلال العصر المملوكى، صالح يوسف معتوق (بيروت، ۱۴۲۱ق.)*.
- *محمد بن وضاح القرطبي مؤسس مدرسة الحديث بالأندلس مع بقى بن مخلد، نورى معمر (رباط، ۱۴۰۳ق.)*.
- *مدرسة الحديث فى القيروان، من الفتح الإسلامى إلى منتصف القرن الخامس الهجرى، حسين بن محمد شواط (رياض، ۱۴۱۱ق.)*.
- *إتجاه مدرسة الرى فى نقد الحديث النبوى: (ابوزرعة، ابوحاتم و ابن ابى حاتم)، كمال الدين عبدالغنى مرسى (اسكندرية، ۱۴۱۸ق.)*.
- *حركة الحديث بقرطبة خلال القرن الخامس الهجرى: ابو محمد عبدالرحمان بن عتاب نمودجا، خالد صمدى (مغرب، ۱۴۱۵ق.)*.
- *مدرسة الحديث بالكوفة رواية و دراسة حتى القرن الثالث، عبدالعزيز بن احمد جاسم، پايان نامه دكتورى، جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية.*

- المدرسة الحديثية في مكة و المدينة و أثرها في الحديث و علومه من نشأتها حتى نهاية القرن الثاني الهجري، محمد ثاني عمر موسى، پایان نامه دکتري، به راهنمایي دکتر محمد بن مطر زهراني، الجامعة الاسلاميه بالمدينة المنورة، ۱۴۲۵-۱۴۲۶ق.
- مقاله «حوزه حدیثی مغاربه»، مهدی مهریزی، علوم حدیث، ش ۴۳، ص ۸۴-۱۰۶.
- مقاله «حوزه حدیثی نیشابور از ابتدا تا اوایل قرن هفتم هجری»، احمدرضا شرفی، علوم حدیث، ش ۵۷، پاییز ۱۳۸۹، ص ۲۱۱-۲۳۵.
- مقاله «حدیث در اندلس، قرن دوم و سوم»، ایزابل فیله رو،^۱ ترجمه محمد کاظم رحمتی، علوم حدیث، ش ۱۶، تابستان ۱۳۷۹، ص ۱۲۹-۱۶۱.
- ب - شیعه
- مکتب حدیثی قم (شناخت و تحلیل مکتب حدیثی قم از آغاز تا قرن پنجم هجری)، محمد رضا جباری، پایان نامه دکتري، به راهنمایي دکتر سید محمد باقر حجتی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۹.^۲
- مدرسه قم و بغداد، اندرو نیومن،^۳ ترجمه سید صادق آگاه اشکوری (قم، ۱۳۸۴).
- مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پایگیری مکتب حله، احمد پاکتچی (تهران، ۱۳۸۵).
- اندیشه شناسی محدثان حله، امین حسین پوری (قم: ۱۳۹۰).
- مدرسة الحديث في اليمن في القرنين الأول و الثاني الهجريين، احمد محمد كبسي (صنعا، ۱۴۲۵ق.).
- مدرسة الحلة و تراجم علمائها من النشوء الى القمة (۵۰۰-۹۵۰ق.)، حيدر موسى وتوت حسيني (حلة، ۱۴۲۵ق.).

^۱ - Isabel Fierro.

^۲ - این اثر به همت کنگره بزرگداشت حضرت معصومه عليها السلام منتشر شده است (قم، ۱۳۸۴).

^۳ - Andrew J. Newman.